

УДК 330.011.5

Т.В. Романчик

ОЦІНКА СУЧАСНОГО СТАНУ ІННОВАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПІДПРИЄМСТВ УКРАЇНИ

В статті вивчені підсумки економічної діяльності промислових підприємств, визначені деякі шляхи підвищення ефективності виробництва, розглянуті основні проблеми інноваційної направленості розвитку суб'єктів економіки.

The results of economic activity of industrial enterprises are studied in the article, some ways of increase of efficiency of production are certain, the basic problems of innovative orientation of development of subjects of economy are considered.

***Ключові слова:** інноваційна активність, перспективи розвитку, інформація, науковий потенціал.*

Постановка проблеми. Серед широкого кола питань, які завжди необхідно вирішувати промисловим підприємства, на першому плані остається проблема підвищення економічного зростання. Сьогодні, з огляду на об'єктивний стан виробничої діяльності, першочергового значення набуває проблема інноваційного розвитку промисловості. Інноваційний розвиток є закономірним для сучасної економічної системи, тому необхідно приділити більше уваги раціональному використанню інтелектуальних ресурсів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій показав, що інноваційна діяльність – необхідний фактор, який визначає місце галузі на ринку товарів та послуг. Інновації – визначальний фактор підвищення конкурентоспроможності вітчизняної продукції, який здатен подолати спад в економіці. Цьому питанню приділяється багато уваги вітчизняними та зарубіжними вченими: М.П.Денисенко[6], Дрозач М.І. [7], Єгоров І.Ю [8], Левченко Ю.Г. [15].

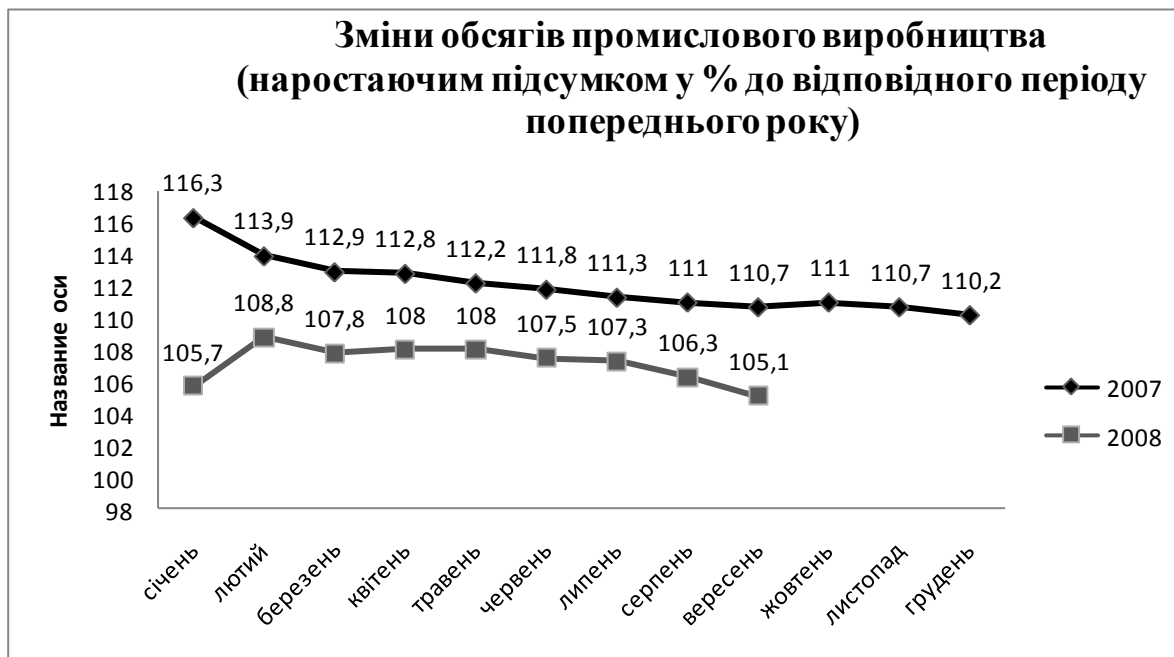
Мета статті – визначення економічної ефективності інноваційної діяльності суб'єктів економіки, аналіз факторів позитивного та негативного впливу, надання пропозицій щодо підвищення економічної привабливості промислових підприємств.

Основні результати дослідження. Негативні процеси, що спостерігаються в економіці країни, обумовлені багатьма факторами соціально-економічного та політичного розвитку держави, які ускладнюють роботу структурних одиниць, перешкоджають раціоналізації виробничих процесів, наукової діяльності, процесів управління функціонуванням підприємств.

На протязі довгих років у силу свого економічного та геополітичного положення Україна розвивалася шляхом визначення пріоритетних напрямків виключно державою, що неминуче привело до розбалансування господарства. Зараз виробничий апарат промисловості та її галузей характеризується наявністю великої кількості застарілого і зношеного технологічного обладнання, відбувається його абсолютне скорочення.

Проаналізувавши розвиток підприємств промисловості України за період формування ринкової економіки, можна констатувати, що наряду з позитивними змінами спостерігався також ряд негативних змін. Підтвердженням тому можуть бути результати діяльності суб'єктів економіки.

Вийти з економічної кризи можливо лише за умови реалізації державної політики, спрямованої на розвиток інноваційних моделей економічного зростання. Сьогодні внаслідок зношення основних виробничих фондів складається ситуація, яка потребує прийняття певного рішення: або зберегти існуючі фонди, що потягне за собою додаткові витрати, пов'язані з їх відновленням та обслуговуванням, або замінити цей застарілий виробничий ресурс новим.

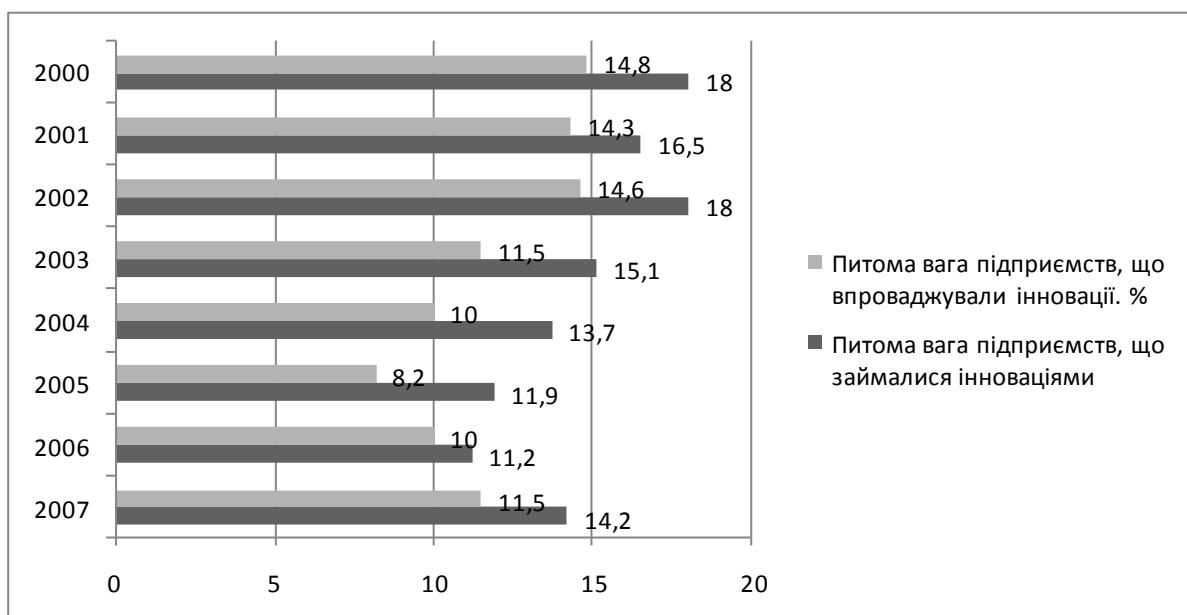
Україна входить до групи країн, які знаходяться у „початкової” стадії розвитку, коли джерелами конкурентоспроможності являються або сировина, або дешева некваліфікована робоча сила. На сучасному етапі розвитку промисловості інвестиції не покривають зносу основного капіталу. Вибуття застарілих промислово-виробничих основних фондів відбувалось більш повільними темпами, ніж введення нових, що є свідченням екстенсивного характеру розвитку матеріально-технічної бази. Негативною динамікою характеризується коефіцієнт використання потужностей.

В оприлюдненому на Всесірному економічному форумі „Звіті про глобальну конкурентоспроможність 2006-2007” Україна за показником „розвиток бізнес-процесів” знаходиться на 76 місці, а за показником „інновації” – на 73 місці з 117 можливих. Причиною є здобуття більш високих позицій, ніж були раніше, іншими країнами. Висновок напрашується сам собою – Україна залишається країною з надзвичайно високою інертністю на тільки у генерації, а й у використанні запозичених інновацій, в той час, як підтримка інноваційних процесів стає метою і нормою розвитку для інших країн.

Формування споживчого ринку в Україні вимагає випуску висококонкурентної продукції, яка повною мірою відповідала б платоспроможному попиту населення. Вирішення цих питань, нарощування обсягів виробництва товарів народного споживання дозволить підвищити надходження до бюджету, стимулювати приток грошових коштів населення в економіку країни. Скорочення обсягів виробництва товарів народного споживання протягом тривалої економічної кризи в Україні неможливо повністю компенсувати внаслідок втрати більшої частини зовнішніх ринків, але наповнення внутрішнього ринку країни є реальним завданням. Для його розв'язання суб'єкти економіки повинні паралельно вирішувати декілька завдань: скорочувати відставання у науково-технічній сфері, забезпечувати відповідні темпи розвитку науки, здійснювати технологічний прорив. Тобто, щоб вивести економіку країни з кризового стану необхідно направити розвиток підприємств до інноваційного шляху та формування науково-технічного потенціалу.

Проаналізуємо розвиток інноваційної активності підприємств промисловості за період з 2000 року.

Інноваційна активність промислових підприємств

Питома вага підприємств, що займалися інноваціями та впроваджували їх аж до 2006 року постійно знижувалась, при цьому зростала кількість підприємств, які не мали можливості впроваджувати інноваційні проекти за відсутності вільних коштів, недостатньої фінансової підтримки з боку держави, високих економічних ризиків, недосконалості законодавчої бази та багатьох інших факторів.

Витрачання коштів на розвиток підприємств без інноваційної направленості приводить лише до відтворення застарілих технологій, що перешкоджає розвитку економіки галузей промисловості. Інноваційна діяльність на сучасному етапі стає одним з найважливіших чинників економічного росту, конкурентоспроможності вітчизняної продукції. Вона здатна з'явитися потужним важелем, який допоможе подолати спад в економіці, забезпечити її структурну перебудову, наситити ринок різноманітною конкурентоспроможною продукцією. Вона повинна забезпечити збільшення валового внутрішнього продукту за рахунок освоєння виробництва принципово нових видів продукції та технологій, а також поширення на цьому ґрунті ринків збуту вітчизняних товарів.

Поки що основні витрати підприємств в інноваційній сфері приходяться на придбання машин та обладнання, проведенню досліджень відводиться значно менше уваги. У 2007 році на дослідження та розробки було відведено лише 9,1% від загальної суми на інновації, в порівняння, на придбання машин та обладнання – 68,9%.

Розглянемо стан інноваційної активності в регіональному аспекті. Частка підприємств, які займалися інноваційною діяльністю серед всіх підприємств Харківської області складає 15,6%. При цьому характерним виявився більш високий рівень інноваційності підприємств переробної промисловості. Доля інноваційних підприємств у переробної промисловості Харківської області складає 26,7%.

Інноваційна активність

	Загальна сума витрат на інновації	У тому числі за напрямками				
		дослідження і розробки	придбання нових технологій	підготовка виробництва для впровадження інновацій ¹	придбання машин та обладнання пов'язані з впровадженням інновацій	інші витрати
	млн. грн.					
2000	1760,1	266,2	72,8	163,9	1074,5	182,7
2001	1979,4	171,4	125,0	183,8	1249,4	249,8
2002	3018,3	270,1	149,7	325,2	1865,6	407,7
2003	3059,8	312,9	95,9	527,3	1873,7	250,0
2004	4534,6	445,3	143,5	808,5	2717,5	419,8
2005	5751,6	612,3	243,4	991,7	3149,6	754,6
2006	6160,0	992,9	159,5	954,7	3489,2	563,7
2007	10850,9	986,5	328,4	X	7471,1	2064,9

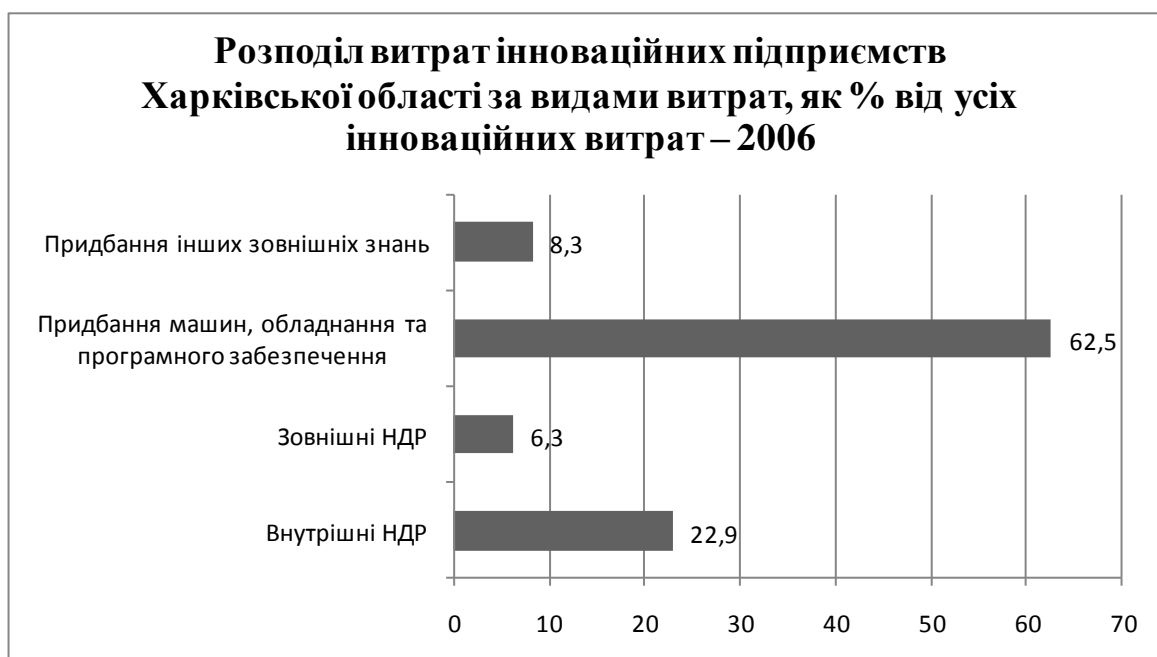
¹ з 2007 року показник віднесено до інших витрат

В порівнянні з іншими областями це середній показник. Наприклад, частка інноваційних підприємств Київської області складає 44,1%,

Донецької – 23,9%, Чернівецької – всього 14,3%. Окремо можна виділити інноваційні процеси, які складаються з лише продуктових – 1,9%, лише процесових – 5,7%, продуктових та процесових – 6,7%, продовжуваних і перерваних інновацій – 1,3%.

При цьому, як свідчать дані з інноваційної активності підприємств, основні витрати приходяться на придбання машин та обладнання. Власним науковим розробкам керівники підприємств приділяють значно менше уваги. Проблема міститься в тому, що не кожна наукова розробка має бути впроваджена в роботу підприємства одразу ж. Достатньо довго іноді необхідно чекати прибутку від введення інновацій. Не кожне підприємство здатне вкладати кошти іноді в ризикові проекти.

Тому, розглядаючи подальший розвиток підприємств галузі, можна прогнозувати, що активізація інноваційних процесів здатна привести до зростання питомої ваги імпорту технологій, що в подальшому може викликати зміни на макроекономічному рівні. Тобто, імпорт технологій супроводжується також імпортом матеріально-технічних складових. Це обов'язково потребує імпорту обладнання, матеріалів, запасних частин для забезпечення практичного використання імпортованих технологій в той

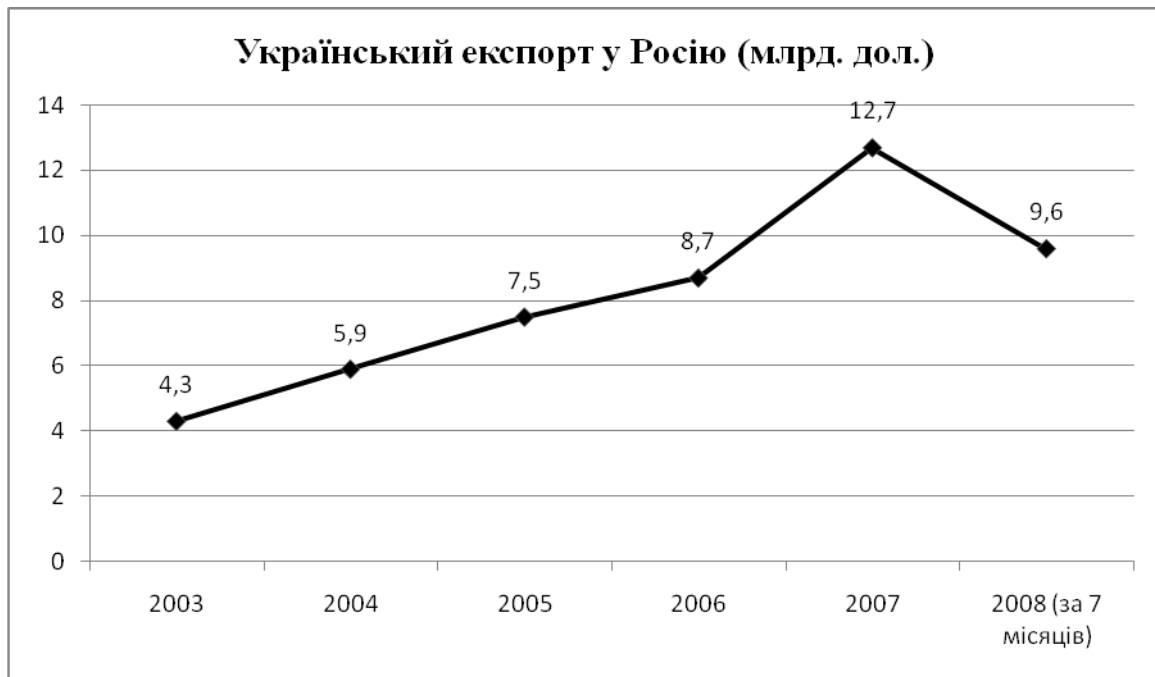
час, як державна інноваційна політика повинна бути націлена на розробку та вдосконалення нормативно-правового забезпечення вітчизняної інноваційної діяльності, механізмів її стимулювання, систематизації нововведень і перетворень, захисту інтелектуальної власності та визначення її ролі в системі економічного розвитку країни.

До основних напрямків діяльності державних органів у сфері інноваційних перетворень слід віднести створення системи комплексної підтримки інноваційної діяльності, розвитку виробництва, підвищення конкурентоспроможності та експорту наукомісткої продукції, створення інноваційної інфраструктури.

Одним з шляхів, підвищення конкурентоспроможності вітчизняного виробництва повинно стати просування продукції української промисловості на міжнародні ринки збуту.

Поки що основна частина експорту промислової продукції України припадає на Росію, країни СНД, Азії. Головна конкурентна перевага нашої продукції – її низька ціна, а продаж можливий, тому що в цих країнах нижчі стандарти якості, вимоги до безпеки та екологічності товарів, ніж у розвинених країнах. За показниками 2008 року Україна може втратити і ці позиції.

Імпортована продукція, яка все більш активно з'являється на ринку продовольчих товарів, теж не залишається непоміченою. Сьогодні загальний рівень продовольчої незалежності України, який характеризується часткою імпорту у внутрішньому споживанні продовольства, є достатньо високим. Заплановане у рамках вступу України до СОТ зниження імпортних тарифів у середньому до 11% спричинить зростання обсягів продовольчого імпорту і загострення конкуренції на внутрішньому продовольчому ринку. Певною мірою цьому можуть сприяти підвищення платоспроможності населення та, відповідно, розширення асортименту продовольчого споживання.

З цього витікає необхідність пошуку „виробничих” шляхів отримання прибутку як складової частини підвищення конкурентоспроможності підприємств. Діяльність підприємств промисловості повинна бути пов’язана з постійним оновленням виробництва і продукції, що стає умовою виживання на ринку. Слід швидко реагувати на нові тенденції у розвитку підприємств галузей економіки.

Важливим фактором є розширення попиту в економічній системі на наукові розробки, як результат, на реальні інновації. Тому витрати на інноваційну діяльність слід розглядати як ще одну складову використання коштів для технологічного поступу країни.

Дуже часто прибутковість підприємств зараз оцінюється як фінансовий результат від основних видів діяльності. Однак сьогодні необхідно враховувати і те, що домінуючу роль в процесі створення капіталу відіграють нематеріальні активи. На сьогодні все більшу частку економічної діяльності становить обмін ідеями, інформацією, досвідом і послугами.

Джерела інформації про інновації, як % від інноваційних підприємств - 2006

Як свідчать дані обстежень, головним джерелом інформації про інновації є власні підприємства або їхня група підприємств, а також конференції, ярмарки, виставки. Частка інформації, отриманої від державних науково-дослідних інститутів значно нижче, всього 4,5%. З цього можна зробити висновок, що частка інноваційних підприємств які використовували власні або приватні джерела інформації, такі як конференції, консультантів, професійні об'єднання, була вищою, ніж тих, що користувалися інформацією з державного сектору (вищі навчальні заклади і державні науково-дослідні інститути), інформацією яких користувалося найменше підприємств, тобто зв'язок між державним і підприємницьким секторами в Україні також є досить обмеженим.

Прибутковість підприємств все частіше збільшується за рахунок прав на інформацію. В умовах економічного розвитку виграє той, хто вмilo використовує знання та має змогу перетворити їх в доходи. Саме тому цьому питанню зараз у світі приділяється особлива увага. Витрати на наукові дослідження розглядаються як вирішальний фактор у забезпеченні економічного процесу, активізації професійної творчості.

Країни з розвинутою економікою вже давно знайшли ефективний механізм підтримки зв'язку „виробництво - наукові дослідження”. Науковий потенціал цих країн сприймається як вирішальний фактор у забезпеченні економічного прогресу. Наприклад, у розвинених країнах компанії прагнуть на довгий час забезпечити собі позиції лідерів, створюючи умови для розвитку і збереження інтелектуального капіталу. Кожна країна по-своєму вирішує це питання. Деякі країни створюють умови щодо розвитку творчої ініціативи співробітників, інші - купуючи патенти і ноу-хау, технологічні знання. Деякі корпорації вважають економічно вигідним розміщувати свої замовлення на НДДКР у інших країнах. Але ж ставка у всіх випадках робиться на потенціал наукових відкриттів і нових технічних можливостей. Встановлено, що підприємства країн ЕС, які не використовують інтелектуальний капітал, отримують в середньому 14% прибутку, які використовують його час від часу – 39%, а ті, що виключно на цьому ґрунтують свою роботу отримують до 61% прибутку.

Україна поки що не в змозі подібним чином підходити до рішення проблем розвитку економіки. Вирішення цих питань на підприємствах передбачає поліпшення традиційних, а також застосування нових організаційних форм, економічних методів і стимулів, спрямованих на підвищення економічної ефективності діяльності.

Ефективне використання економічних ресурсів на підприємствах залежить від раціональної організації системи управління матеріальними і трудовими та, особливо, інтелектуальними ресурсами (розумовою працею персоналу та працівників). У зв'язку з цим виникає питання щодо зміни підходів до використання кадрів. Керівництво підприємств повинно виявляти мотивуючі чинники щодо підтримання творчої ділової атмосфери, здійснювати пошук і стимулювання творчих осіб, активна

діяльність яких сприяє швидкому й ефективному впровадженню нововведень.

Наукові кадри та кількість організацій, які виконують НДДКР

Роки	Кількість організацій, які виконують наукові дослідження й розробки	Чисельність науковців, осіб	Обсяг виконаних наукових та науково-технічних робіт у фактичних цінах	Питома вага обсягу виконаних науково-технічних робіт у ВВП, %
2000	1490	120773	1978,4	1,16
2001	1479	113341	2275,0	1,11
2002	1477	107447	2496,8	1,11
2003	1487	104841	3319,8	1,24
2004	1505	106603	4112,4	1,19
2005	1510	105512	4818,6	1,09
2006*	1452	100245	5354,6	0,98
2007*	1404	96820	6700,7	0,93

* – починаючи з 2006р. не звітують організації, які виконували лише науково-технічні послуги

Аналізуючи дані таблиці, можна простежити тенденцію повільного збільшення організацій, націлених на інноваційний розвиток. Негативним чинником є також те, що спостерігається щорічне скорочення чисельності наукових працівників в економіці України. Негативний вплив на розвиток економіки оказує дуже невелика частка виконаних науково-технічних робіт у загальному обсязі ВВП. До того ж питома вага обсягу НДДКР із кожним роком зменшується. Це свідчить про екстенсивний шлях розвитку економіки, що значно знижує загальний рівень конкурентоспроможності країни.

Кадрова політика підприємства повинна бути націлена на підвищення рівня зацікавленості працівників результатами своєї праці. Можливість навчання на підприємстві – один з шляхів підвищення кваліфікації персоналу. Вкладання коштів в навчання співробітників повинно розглядатися не як надлишкове витрачання грошей, а як довгострокові інвестиції, необхідні для підвищення ринкової вартості підприємства та, в остаточному підсумку, для розвитку підприємства.

Розвиток наукових досліджень безпосередньо на підприємстві створює потенціал наукових відкриттів і нових технічних можливостей.

Організація і кадрове забезпечення інноваційної діяльності мають вирішальне значення для успішного здійснення інноваційної діяльності підприємства і управління інноваціями, однак не існує універсальної схеми для організації інноваційної діяльності.

Ефективність організації і управління інноваціями на підприємствах можна забезпечити тільки тоді, коли інноваційний розвиток буде загальною стратегічною метою всієї корпоративної структури, а не частковими функціональними завданнями окремих структурних підрозділів.

Раціональне вкладання коштів у програми розвитку персоналу сприятиме зростанню інтелектуального капіталу, збільшенню ринкової вартості підприємства та досягненню значного економічного ефекту. Інтелектуальний капітал є ваговою складовою гудвіла (ринкової вартості) підприємства. Організація господарської діяльності підприємства полягає в раціональному управлінні економічними ресурсами підприємства. Структурно до інтелектуального капіталу належать: інтелектуальна власність, інтелектуальний людський капітал, інтелектуальний структурний капітал та інтелектуальний споживчий капітал. Інтелектуальна власність утворює певну діалектичну єдність з продуктом інтелектуальної діяльності (розумовою працею, інтелектуальними ресурсами та нематеріальним активом підприємства).

Інтелектуальний капітал як об'єкт управління бере участь у процесі виробництва продуктів інтелектуальної власності. Раціоналізація їх на ринку дозволяє підприємству отримати прибуток та використати частину чистого прибутку для покращення ділових критеріїв якості персоналу.

Організацію процесу відтворення інтелектуального капіталу керівництву підприємства необхідно розпочинати з усвідомлення його

економічної сутності, визначення джерел і напрямків інвестування. Задля перспективного довгострокового розвитку підприємства керівництво має планувати шляхи зростання якості інтелектуальних ресурсів.

Відтворення інтелектуального капіталу може здійснюватися шляхом раціонально організованої кадрової політики, що мотивує персонал до самопідготовки з метою якісного виконання задач підприємства, сприяє зростанню рівня кваліфікації персоналу, удосконаленню його досвіду та навичок. Завдяки організації внутрішній підготовці збільшується продуктивність праці персоналу, зростає якість і цінність інтелектуальних ресурсів та збільшується вартість внутрішньо створеного гудвілу підприємства.

Інтелектуальні ресурси утворює розумова праця робітників та висококваліфікованого персоналу, які створюють продукти інтелектуальної діяльності та інноваційні технології.

Одне з умов конкурентоспроможності вітчизняних товаровиробників - підвищення загальноосвітнього й професійного рівня робочої сили країни. Україні загрожує небезпека втрати цієї важливої конкурентної переваги, у тому числі й в області підготовки висококваліфікованих робочих кадрів. Ця ситуація доповнюється тенденцією зниження вартості робочої сили.

Науковий персонал може працювати продуктивно тільки за умови забезпечення високого рівня технічної оснащеності та фондоозброєності. Головними причинами незадовільного стану матеріально-технічного та інформаційного забезпечення науки є зменшення фінансування за рахунок держбюджету і відсутність вільних коштів у самих наукових організацій та промислових підприємств. Внаслідок цього оснащеність науки матеріально-технічними засобами вкрай низка.

Проблема сьогодні полягає в тому, щоб не допустити ослаблення таких факторів конкурентоспроможності, як трудові й інтелектуальні

ресурси. Тільки в цьому випадку можна дійсно вирішувати проблеми підвищення міжнародної конкурентоспроможності.

**Динаміка кадрового потенціалу вітчизняної науки
(штатні дослідники) протягом 2001-2006 років**

Серйозною проблемою залишається формування й реалізація стратегії нарощування й захисту вітчизняної інтелектуальної власності. Політика, що проводиться в країні в даній сфері залишається неефективною.

Один з напрямків удосконалення управління інноваціями пропонує Ю.Г.Левченко у статті „Напрями удосконалення управління інноваціями на підприємствах харчової промисловості”. На його думку це може бути формування Департаменту інноваційного розвитку, в обов’язки якого, на думку автора, повинно входити реєстрація ідей працівників та створення бази даних. Це дозволить сфокусувати творчий потенціал співробітників і спрямувати його на підвищення рівня конкурентоспроможності підприємства.

Створення бази даних ідей на підприємстві дозволить не тільки забезпечити їх незалежну реєстрацію й прискорити впровадження, але й сформувати чітку систему захисту комерційної таємниці на підприємстві, зменшити несанкціонований доступ до інтелектуальної власності та підтвердити пріоритет і авторство дійсних творців ідей та розробок.

Формування таких структур може стати ефективним механізмом, який зможе організувати, стимулювати та доводити до логічного завершення результати інноваційної діяльності, забезпечуючи відповідну законодавчу, організаційну підтримку інноваційних розробок від миті зародження ідеї до її втілення у виробництво.

Висновок. Інноваційний розвиток підприємств – основний шлях вирішення проблем кризового стану економіки країни. Щодо виведення підприємств на новий рівень необхідно кардинальні зміни державної стратегії до активізації інноваційної діяльності, і перш за все необхідно збільшення відшкодувань до фінансування цих процесів з державного бюджету. Умови сучасної економіки потребують активізації інноваційної діяльності, активного впровадження нововведень, знижування рівня інноваційних ризиків. На перший план виходить пошук нових шляхів організації роботи підприємств, пов'язаних з розробкою та впровадженням інновацій, підвищенням рівня наукових кадрів, підтриманням творчої активності працівників.

Витрати на наукові дослідження сьогодні повинні розглядатися як вирішальний фактор у забезпеченні економічного процесу, активізації професійної творчості. Підвищення суспільної оцінки знань і престижу наукової і творчої діяльності спричиняє підвищення ролі інтелектуальних ресурсів.

Проблема сьогодні полягає в тому, щоб не допустити ослаблення таких факторів конкурентоспроможності, як трудові й інтелектуальні ресурси. В цьому напрямку необхідно розробити методіку оцінки,

систему захисту об'єктів інтелектуальної власності Тільки в цьому випадку можна вирішувати проблеми підвищення економічної ефективності праці промислових підприємств, підвищення конкурентоспроможності вітчизняної економіки.

Література:

1. Ареф'єва О.П., Забуранний С.М. Особливості інноваційної діяльності у сфері послуг//АПЕ. – 2008. - №6
2. Бекетов М.П. Факторы инновационной конкурентоспособности развития российской экономики // Маркетинг в России и за рубежом. – 2008. - №1.
3. Гончарова Н.П. Теоретико-методические аспекты формирования инновационной политики // АПЕ. – 2008. - №4.
4. Гончаров Ю., Касич А. Науковий потенціал як фактор розвитку інноваційно-інвестиційної системи України // Економіка України. – 2007. - №3.
5. Городянська Л.В. Управління інтелектуальним капіталом і забезпечення підприємств інтелектуальними ресурсами // АПЕ. – 2008. - №1.
6. Денисенко М.П., Шабліна Я.В. Інноваційна діяльність підприємств України: суть, оцінка та напрями активізації // Проблеми науки. – 2008. - №6.
7. Дрозач М.І. Розвиток професійного навчання кадрів на виробництві в контексті зарубіжного досвіду// Наука та інновації. – 2008. - №3.
8. Єгоров І.Ю., Жукович І.А., Рижкова Ю.О. Європейськ інноваційне табло: система індикаторів інноваційного розвитку// Статистика України. – 2006. - №1.
9. Зозульов О., Базь М., Царьова Т. Маркетинг як основа інноваційної діяльності вітчизняних промислових підприємств у сучасних умовах // Вища школа. – 2008. - №6.

10. Каракай Ю. Роль государства в стимулировании инновационной деятельности // Экономика Украины. – 2007. - №3.
11. Клименко В.І. Роль маркетингових досліджень у реалізації інноваційної стратегії на підприємствах харчової промисловості // Економіка, фінанси, право. – 2007. - №8.
12. Космидайло І.В. Проблеми інноваційного розвитку в Україні та шляхи їх вирішення // АПЕ. – 2007. - №2.
13. Кроль И. Ошибки инновации // Антикризисный менеджмент. – 2007. - №10.
14. Кучер Г. Економіка України у контексті інноваційного розвитку// Наука та інновації. – 2008. - №3.
15. Левченко Ю.Г. Напрями удосконалення управління інноваціями на підприємствах харчової промисловості // Агроинком. – 2007. - №11-12.
16. Новицький В. Імперативи інноваційного розвитку // Економіка України. – 2007. - №2.
17. Садовська Г.Ф. Чинники конкурентоспроможності інтелектуального капіталу// Проблеми науки. – 2008. - №6.
18. Цибульов П. Інтелектуальний капітал – визначальний ресурс економічного зростання// Наука та інновації. – 2008. - №3.
19. Шульга С. Щодо відображення інвестицій в нематеріальні активи // Економіст. – 2006. - №1.
20. Держкомстат України // <http://www.ukrstat.gov.ua>.